

PAŃSTWOWE MUZEUM ARCHEOLOGICZNE
w Warszawie

WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNE

BULLETIN ARCHÉOLOGIQUE POLONAIS

TOM (VOL.) LXV
2014

WARSZAWA 2014 VARSOVIE

**WIADOMOŚCI
ARCHEOLOGICZNE**

TOM LXV

Redaguje zespół / Editorial staff:

dr Jacek Andrzejowski (sekretarz redakcji / managing editor), dr Wojciech Brzeziński (redaktor naczelny / editor in chief),
mgr Grażyna Orlińska, mgr Radosław Prochowicz, mgr Barbara Sałacińska,
mgr Andrzej Jacek Tomaszewski, mgr Katarzyna Watemborska-Rakowska

Rada Naukowa / Scientific Advisory Board:

Przewodniczący / Chairman – prof. dr hab. **Wojciech Nowakowski** (Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego)
prof. dr **Audronė Bliujienė** (Klaipėdos universitetas), prof. dr hab. **Claus von Carnap-Bornheim** (Stiftung
Schleswig-Holsteinische Landesmuseen, Zentrum für Baltische und Skandinavische Archäologie, Schleswig),
prof. dr hab. **Zbigniew Kobyliński** (Instytut Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego),
prof. dr hab. **Jerzy Maik** (Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk),
prof. dr hab. **Dieter Quast** (Forschungsinstitut für Archäologie, Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Mainz),
prof. dr hab. **Paweł Valde-Nowak** (Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego)

Recenzenci tomu / Peer-reviewed by:

prof. dr hab. **Aleksander Bursche**, prof. dr hab. **Andrzej Kokowski**, dr hab. prof. UMCS **Jerzy Libera**,
prof. dr hab. **Magdalena Mączyńska**, prof. dr hab. **Wojciech Nowakowski**

Tłumaczenia / Translations:

Anna Kinecka
Jacek Andrzejowski, Aleksandra Rowińska

Korekta / Proof-reading

Autorzy
Katarzyna Watemborska-Rakowska

Skład i łamanie / Layout:

JRJ

Rycina na okładce: gliniana kostka z Czerska. Rys. Lidia Kobylińska
Cover picture: cubical clay artefact from Czersk. Drawing Lidia Kobylińska

Tom wydano przy wsparciu Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego

© Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie, 2014

© Autorzy, 2014

Państwowe Muzeum Archeologiczne jest instytucją
finansowaną ze środków
Samorządu Województwa Mazowieckiego

Pełen spis zawartości „Wiadomości Archeologicznych”: <http://www.wiadomosci-archeologiczne.pl/spisy-tresci/>
List of contents of “Wiadomości Archeologiczne”: <http://www.wiadomosci-archeologiczne.pl/spisy-tresci/>

Adres redakcji / Editorial office:

Państwowe Muzeum Archeologiczne, ul. Długa 52 (Arsenał), 00-241 Warszawa
tel.: +48 (22) 5044 841, +48 (22) 5044 813; fax: +48 (22) 831 51 95;
e-mail: j.andrzejowski@wiadomosci-archeologiczne.pl

<http://www.wiadomosci-archeologiczne.pl>

WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNE

Tom (Vol.) LXV

SPIS TREŚCI

Contents

ROZPRAWY

- Jan Schuster, Dobór i układ darów w inhumacyjnych grobach książęcych z pierwszej połowy I tysiąclecia po Chr. w północnej i środkowej Europie 5
Arrangement and Distribution of Grave Offerings in Princely Inhumation Graves from the First Half of the First Millennium AD in Northern and Central Europe
- Adam Cieśliński, Kopce kultury wielbarskiej z Mazowsza i Podlasia a tzw. typ rostołcki – próba nowego spojrzenia na związki cmentarzysk kurhanowych z północnej i wschodniej Polski 45
Wielbark Culture Mounds in Mazowsze and Podlasie and the Rostołty Type – a New Look at the Relationship of Barrow Cemeteries of Northern and Eastern Poland

MISCELLANEA

- Jacek Andrzejowski, Zapomniane złoto – nieznanne cmentarzysko kultury przeworskiej z Plebanki na Kujawach 95
Forgotten Gold – an Unknown Cemetery of Przeworsk Culture from Plebanka in the Kujawy Region
- Ilya R. Akhmedov, Vlasta E. Rodinkova, Irina A. Saprykina, The 'Belt' from Krasny Bor in the Collection of the State Historical Museum, Moscow 125
„Pas” z Krasnego Boru ze zbiorów Państwowego Muzeum Historycznego w Moskwie
- Piotr Kaczanowski, Andrzej Przychodni, Uwagi o chronologii absolutnej początków młodszej grupy wpływów rzymskich w kulturze przeworskiej 135
Some Remarks about the Absolute Chronology of the Beginning of the Younger Roman Period

MATERIAŁY

- Grzegorz Osipowicz, Michał Jankowski, Daniel Makowiecki, Piotr Weckwerth, Obozowiska mezolityczne ze stanowiska Ludowice 6, powiat wąbrzeski, siedlisko zachodnie 149
Mesolithic Camps at Ludowice 6, Wąbrzeźno County, Western Habitation
- Magdalena Natuniewicz-Sekuła, Dagmara H. Werra, Materiały krzemienne z cmentarzyska kultury wielbarskiej w Weklicach, stan. 7, pow. elbląski 197
Flint Artefacts from the Wielbark Culture Cemetery at Weklice, Site 7, Elbląg County

ODKRYCIA

Andrzej Pelis i a k, Nowe znaleziska z neolitu i początków epoki brązu z polskich Bieszczadów Wysokich (rejon Wetliny-Moczarnego)	211
Recent Neolithic and Early Bronze Age Finds from the Polish Bieszczady Wysokie – the Region Wetlina-Moczarne	
Łukasz K a r c z m a r e k, Siekierka brązowa z podniesionymi brzegami ze wschodniego Mazowsza	217
Bronze Flanged Axe from Eastern Mazowsze	
Katarzyna K o w a l s k a, Gajew, pow. kutnowski – nowe stanowisko kultury przeworskiej w dorzeczu Bzury	222
Gajew, Kutno County – a New Site of Przeworsk Culture Recorded in the Bzura Drainage Basin	
Maria K o r d o w s k a, Niepublikowane materiały z Grodziska, pow. węgrowski, ze zbiorów Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie	236
Unpublished Finds from Grodzisk, Węgrów County, from the Collections of the State Archaeological Museum in Warsaw	
Tomasz R a k o w s k i, Ślad cmentarzyska kultury przeworskiej w Chelstach nad Narwią	251
Traces of a Przeworsk Culture Cemetery at Chelsty on the Narew River	
Katarzyna W a t e m b o r s k a - R a k o w s k a, Pochówek rodzinny z cmentarzyska kultury przeworskiej w Czersku na Urzeczu	263
A Family Burial in a Przeworsk Culture Cemetery at Czersk in Urzecze	
Konstantin N. S k v o r c o v, Zniszczony pochówek z zawieszka lunulowatą z Półwyspu Sambijskiego	277
A Destroyed Burial Containing a Lunula Pendant from Sambian Peninsula	
Mirosław R u d n i c k i, Dwa znaleziska skandynawskich zapinek płytkowych z terenów północnej Polski	283
Two Scandinavian Plate Brooches from Northern Poland	
WYKAZ SKRÓTÓW / ABBREVIATIONS	291

OD REDAKCJI

Już po przekazaniu do druku LXV tomu „Wiadomości Archeologicznych” dotarła do nas wiadomość o śmierci Profesora Piotra Kaczanowskiego. Publikowany w tym tomie artykuł, którego jest współautorem, jest ostatnim tekstem, jaki wyszedł spod Jego pióra. Żegnamy nie tylko wybitnego archeologa, ale i wieloletniego przyjaciela Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie.

(Wojciech Brzeziński)

PIOTR KACZANOWSKI, ANDRZEJ PRZYCHODNI

UWAGI O CHRONOLOGII ABSOLUTNEJ POCZĄTKÓW MŁODSZEGO OKRESU WPŁYWÓW RZYMSKICH W KULTURZE PRZEWORSKIEJ

SOME REMARKS ABOUT THE ABSOLUTE CHRONOLOGY OF THE BEGINNING
OF THE YOUNGER ROMAN PERIOD

W badaniach dotyczących schyłku starożytności europejskiego *Barbaricum*, w relacji do poprzedzających go okresów, posługujemy się bardzo precyzyjnym systemem chronologicznym. Uwagę tę odnieść można zwłaszcza do wczesnego i młodszego okresu wpływów rzymskich, w mniejszym stopniu zaś do długiego odcinka obejmującego okres późnorzymski i wczesną fazę okresu wędrówek ludów. W wielu studiach schemat chronologii młodszego okresu przedrzymskiego i okresu wpływów rzymskich interpretowany jest jednak dość mechanicznie, uważa się bowiem, że kolejne stadia przemian kulturowych są precyzyjnie oddzielonymi od siebie odcinkami o ustalonych ramach datowania absolutnego. Oczywiście, dostrzegane jest też zjawisko określane w literaturze jako zazębianie się faz, tj. współwystępowanie, w różnym zakresie i w różnej częstotliwości, form typowych dla dwu kolejnych stadiów. Stąd też pojawiło się mało precyzyjne pojęcie tzw. fazy przejściowej¹. Brak jest aktualnych studiów pozwalających na stwierdzenie, w jakim stopniu znaleziska wiązane z daną fazą przejściową wyprzedzają okres dominacji stylu kolejnej fazy, czy też są one z nią współczesne. W tym drugim wypadku nie ma też możliwości określenia skali zjawiska, oszacowania częstości występowania form „archaicznych”, używanych powszechnie w poprzednim stadium, także w okresie rozpowszechniania się nowych prądów stylistycznych. Próby charakterystyki stadiów przejściowych i dostrzeganego przeżywania się form starszych są podejmowane na podstawie analizy źródeł pochodzących z konkretnie-

go cmentarzyska lub też opierają się na znacznie większym zbiorze danych, obejmujących pewien region czy nawet całą jednostkę kulturową.

W badaniach mających na celu bliższe określenie charakterystyki rytmu zmian chronologicznych, datowania absolutnego poszczególnych faz i pozycji chronologicznej znalezisk zaliczanych do faz przejściowych należy jednak brać pod uwagę istnienie w omawianym okresie społeczności w większym lub mniejszym stopniu izolowanych od centrów gospodarczo-politycznych, a więc od grup, w wypadku których powiązania zewnętrzne czy też inne czynniki przyczyniały się do szybszego przejmowania na większą skalę nowinek stylistycznych. O istnieniu takich „archaicznych”, izolowanych lub bardziej konserwatywnych społeczności świadczyć może analiza nekropoli użytkowanych przez dłuższy czas i – jak można sądzić – nieprzerwanie. Na niektórych z nich brak jest bowiem zupełnie lub prawie zupełnie materiałów z jednej z faz. Może to oczywiście świadczyć o przerwie w użytkowaniu tego cmentarzyska, np. na skutek bliżej nam nieznanych przemian struktury demograficznej. Równie prawdopodobne wydaje się jednak przypuszczenie, że w pewnych wypadkach dana społeczność nie zaakceptowała zmian stylistycznych, uwidaczniających się w inventarzach innych współczesnych grup tej samej kultury, dłużej pozostając wierna poprzedniemu modelowi. Tego typu lokalne różnice rytmu zmian stylistycznych zaobserwować można na niektórych cmentarzyskach użytkowanych od początku okresu wpływów rzymskich po młodszy lub późny okres wpływów rzymskich – brak na nich np. znalezisk reprezentujących fazę B_{2a}, lub też tak datowane materiały są, w odniesieniu do starszych

¹ K. Godłowski 1970, s. 92–93; 1977, s. 209–210; por. również A. Bursche 1992, s. 144.

i młodszych od nich, bardzo nieliczne². Tym właśnie, podobnie jak i różnicami wieku zmarłych, możemy tłumaczyć pewną asynchroniczność rytmu zmian stylistycznych.

Częstotliwość występowania wspomnianych poprzednio form „archaicznych” w młodszym środowisku kulturowym kształtuje się różnie w kolejnych odcinkach omawianego tu okresu. Jest ich np. zdecydowanie mniej w okresie rozpowszechnienia się stylu charakterystycznego dla początków okresu wpływów rzymskich niż w czasach, gdy tendencje stylistyczne charakteryzujące koniec okresu wczesnorzymskiego zostają zastąpione przez nowe, będące wyznacznikami początków młodszego okresu wpływów rzymskich. Właśnie chronologii tych ostatnio wspomnianych zjawisk, datowanych na odcinek obejmujący fazę B_{2b} i fazę C chcemy poświęcić dalsze nasze uwagi.

Dysponujemy ograniczoną ilością danych pozwalających na określenie relacji chronologicznych znalezisk typowych dla danej, starszej fazy, następnie łączonych z tzw. fazą przejściową i kolejnym, młodszym stadium. Takich danych mogą dostarczać układy stratygraficzne zespołów zwartych, które można wiązać z którąś z następujących po sobie faz, bądź też analiza znalezisk pochodzących z cementarzystyk o czytelnej stratygrafii horyzontalnej. Więcej znacznie informacji uzyskujemy próbując określić datowanie form typowych dla poszczególnych faz. W wypadku odcinka obejmującego przełom wczesnego i młodszego okresu wpływów rzymskich oraz całą fazę C₁ dysponujemy stosunkowo liczną grupą znalezisk, których matrykę określają *terra sigillata*. Ta kategoria importów jest główną grupą wyrobów rzymskich pozwalających na podejmowanie studiów nad chronologią absolutną przemian kulturowych, do jakich doszło w tym czasie. Poza wnioskowaniem opartym na współwystępowaniu wyrobów powstałych w *Barbaricum* z dobrze datowanymi importami, dysponujemy znikomą ilością innych danych umożliwiających ustalenie ram chronologicznych młodszego okresu wpływów rzymskich. Są to np. wyniki analiz dendrochronologicznych desek tarcz z Illerup na Jutlandii, datowanych na fazę C_{1b}³, pojedyncze przedstawienia pewnych charakterystycznych typów zabytków „barbarzyńskich” w sztuce rzymskiej⁴, również pojedyncze zespoły, których *terminus post quem* wyznaczają źródła numizmatyczne⁵ oraz nieliczna grupa znalezisk pochodzenia środkowoeuropejskiego, odkryta w kontekście pozwalającym na ich datowanie przez kon-

frontację źródeł archeologicznych z danymi historycznymi. Odnośnie tych ostatnich wymienić można znaleziska łączone z okresem wojen markomańskich, jak np. pochodzące z obozu drewniano-ziemnego w Iža-Leányvár⁶ nad środkowym Dunajem, jak też inne, datowane na czas trwania wspomnianego konfliktu z dużym prawdopodobieństwem. Są wśród nich m.in. materiały z warstwy zniszczeń z Pilismarót-Szoby⁷ w Pannonii, czy fragmenty brązowej *lorica squamata* znalezione wraz z zapinką typu A.41 w obiekcie z osady w miejscowości Biely Kostol⁸ w zachodniej Słowacji. Dalszych danych dostarczają znaleziska zabytków typowych dla kultury przeworskiej, odkryte w strefie limesu północnodackiego. W ich wypadku można z pewnym, zapewne dość dużym prawdopodobieństwem przyjąć, że *terminus post quem* tych znalezisk wyznacza znana dzięki Kasjuszowi Dionowi data zjawienia się u granic Dacji plemion wandalskich⁹.

Są to jednak wszystko dane nieliczne i dotyczące tylko wąskiego zestawu zabytków. Podstawą wnioskowania o datowaniu absolutnym zespołów, które można synchronizować z dobą wojen markomańskich, a także pochodzących z następnych dziesięcioleci, aż do fazy C₂, pozostają więc naczynia *terra sigillata*. Liczny napływ tych importów na teren kultury przeworskiej przypada, jak wiadomo, na odcinek trwający od schyłku okresu wczesnorzymskiego po koniec fazy C₁. Napływ ten stanowi główną podstawę dla datowania absolutnego poszczególnych stadiów tego odcinka, i to zarówno dla ustalenia początków kolejnych horyzontów chronologicznych, jak i datowania okresu rozpowszechnienia się danego stylu. Tym samym umożliwia to określenie relacji chronologicznych faz przejściowych z kolejnymi fazami akceptowanego obecnie systemu periodyzacji okresu wpływów rzymskich.

Podejmowane dotychczas próby ustalenia datowania absolutnego końca fazy B₂ i początków młodszego okresu wpływów rzymskich, opierające się głównie na znaleziskach z terenu kultury przeworskiej, obecnie są już w pewnym stopniu zdezaktualizowane¹⁰. Stało się tak w wyniku postępu badań nad identyfikacją miejsc produkcji poszczególnych naczyń *terra sigillata* i nad datowaniem okresu działalności warsztatów, w których wyrabiano ceramikę tego typu¹¹. Odnosić także należy pewien postęp w badaniach nad przemianami kulturowymi w okresie obejmującym fazy B_{2b} i C₁, widoczny

² Por. K. Godłowski 1977, s. 208.

³ J. Ilkjær 2001, s. 279.

⁴ K. Godłowski 1977, s. 70–71, 213; D. Kleiner 1993, s. 302.

⁵ K. Godłowski 1994, s. 117, ryc. 6; J. Bodzek 2000; R. Madyda-Legutko, J. Zagórska-Telega 2003; M. Natuniewicz-Sekuła, J. Okulicz-Kozaryn 2007, s. 56; J. Bemmann 2005; R. Ciołek 2008.

⁶ J. Rajtár 1992, s. 162, 165, ryc. 17:1; K. Godłowski 1994, s. 117, ryc. 6.

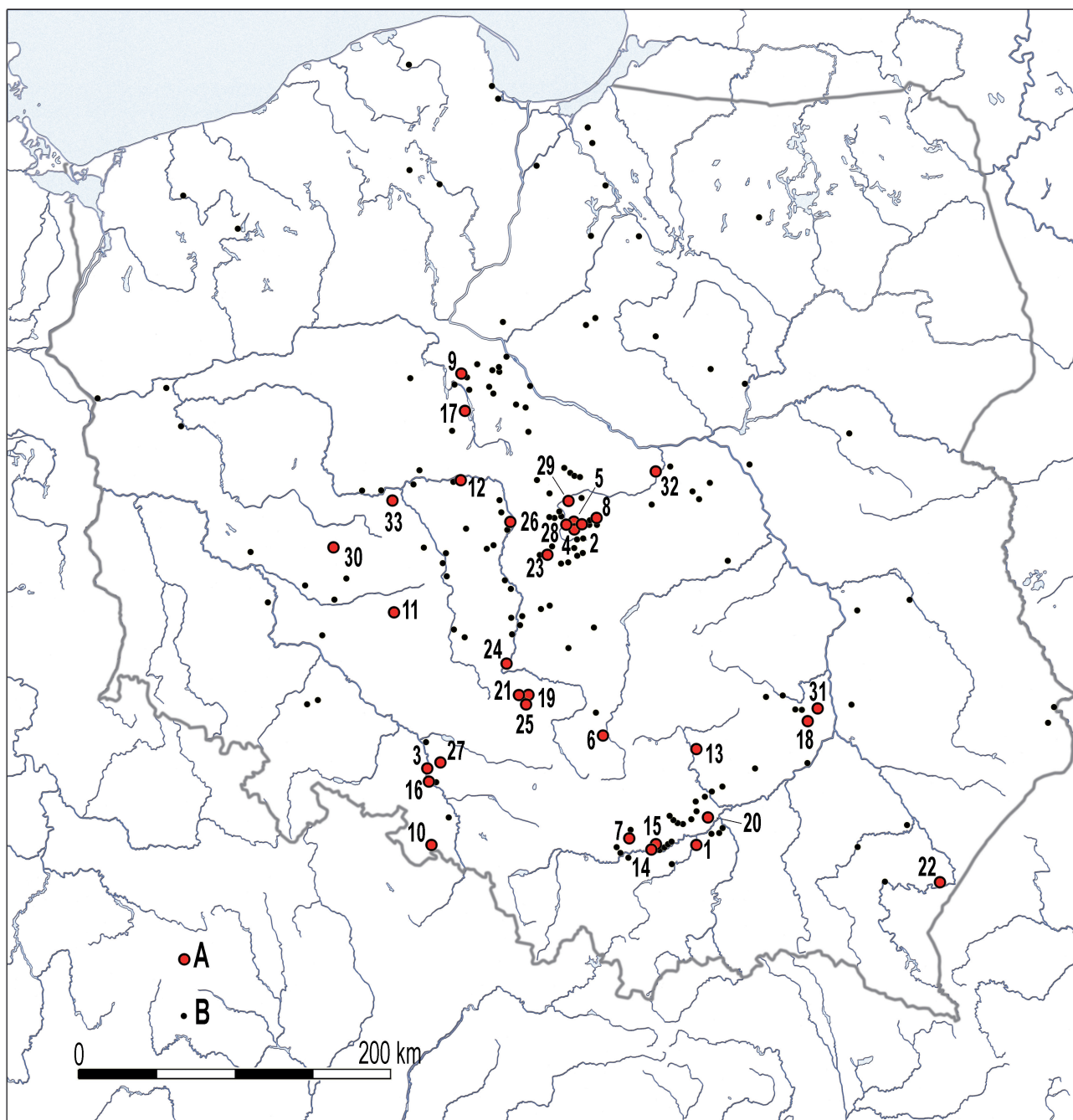
⁷ E. Tóth 1980.

⁸ C.-M. Hüssen, J. Rajtár 1994, s. 232, ryc. 8.

⁹ Dio, 71, 11, 1–4.

¹⁰ Por. K. Godłowski 1970, s. 102–103, ryc. 20; 1977, s. 212–213, ryc. 8; 1994, s. 117, ryc. 6; A. Bursche 1992, s. 143, 145, ryc. 2, 3; L. Tyszler 1999, s. 170–178, tab. XXV, XXVI.

¹¹ Por. A. Przychodni 2010; L. Tyszler 2012.

Ryc. 1. Znaleźiska *terra sigillata* na ziemiach polskich (B), w tym stanowiska kultury przeworskiej z analizowanymi zespołami zwartymi (A)
 Fig. 1. Finds of Samian ware in Poland (B), with the discussed here assemblages of the Przeworsk Culture (A)

1. Bessów 3, pow. bocheński/Bochnia County; 2. Biała 1, pow. zgierski/Zgierz County; 3. Chorula 1, pow. krapkowicki/Krapkowice County;
4. Ciosny-Folwark 3, pow. zgierski/Zgierz County; 5. Ciosny-Sady 1, pow. zgierski/Zgierz County; 6. Drochlin 1, pow. częstochowski/Częstochowa County; 7. Giebułtów, pow. krakowski/Kraków (grób książęcy/princely grave); 8. Gozdów 1, pow. zgierski/Zgierz County;
9. Inowrocław 55, pow. inowrocławski/Inowrocław County; 10. Kietrz 1, pow. głubczycki/Głubczyce County; 11. Kocina 1, pow. ostrowski/Ostrów Wielkopolski County; 12. Konin 1, pow. koniński/Konin County; 13. Korytnica 1, pow. jędrzejowski/Jędrzejów County;
14. Kraków-Mogiła 1, pow. krakowski/Kraków County; 15. Kraków-Pleszów 20, pow. Krakowski/Kraków County; 16. Krapkowice 13, pow. krapkowicki/Krapkowice County; 17. Lachmirowice 1, pow. inowrocławski/Inowrocław County; 18. Lisów 3, pow. opatowski/Opatów County; 19. Mokra 8, pow. kłobucki/Kłobuck County; 20. Morawianki 10, pow. kazimierski/Kazimierza Wielka County;
21. Opatów 1, pow. kłobucki/Kłobuck County; 22. Ostrów 21, pow. przemyski/Przemyśl County; 23. Przyrownica 1, pow. łaski/Łask County; 24. Przywóz 1, pow. wieluński/Wieluń County; 25. Rybno 1, pow. kłobucki/Kłobuck County; 26. Spicymierz (Spycimierz) 1, pow. poddębicki/Poddębice County; 27. Tarnów Opolski 3, pow. tarnowski/Opole County; 28. Wiktorów 1-4, pow. zgierski/Zgierz County; 29. Witaszewice 1, pow. łęczycki/Łęczyca County; 30. Wymysłowo 1, pow. gostyński/Gostyń County; 31. Zawada 1, pow. staszowski/Staszów County; 32. Żdźarów 1, pow. sochaczewski/Sochaczew County; 33. Żerków 1, pow. jarociński/Jarocin County

w wynikach studiów nad niektórymi kategoriami zabytków (np. grotów, mieczy, sprzączek, okuć końca pasa)¹². Pozwala on na mniej lub bardziej precyzyjne określenie datowania także części zespołów z *terra sigillata* nie zawierających zabytków dystynktywnych dla danej fazy. Istotniejsze jest jednak, iż w ostatnich latach nastąpił także znaczny wzrost liczby znalezisk *terra sigillata*, zwłaszcza z obszaru kultury przeworskiej, w tym także pochodzących z zespołów zwartych. Z terenu tej kultury znamy obecnie 92 takie obiekty odkryte na 33 stanowiskach (Ryc. 1). Jest ich więc ponad dwukrotnie więcej niż wtedy, gdy podejmowano poprzednie studia nad chronologią absolutną faz okresu wpływów rzymskich oparte na *terra sigillata* z inwentarzy grobowych z obszaru całego *Barbaricum*¹³. Nowe znaleziska *terra sigillata* z terenu kultury przeworskiej nie zmieniły w sposób istotny ogólnego obrazu napływu tych importów, zarówno jeśli chodzi o ramy chronologiczne, jak i jego strukturę, tj. udział wyrobów poszczególnych centrów, warsztatów i kręgów wytwórczych. Zwracają jednak uwagę pojedyncze wyroby manufaktur, których produkty nie były dotąd znane na omawianym terenie¹⁴, a przede wszystkim wyraźne zwiększenie się liczby znalezisk najmłodszej fali napływu naczyń *terra sigillata*, produkowanych w III wieku n.e. – głównie w Westerndorf i w Pfaffenhofen.

Odkrycia *terra sigillata* z ostatnich lat z terenu kultury przeworskiej nie przyniosły nowych danych dla datowania absolutnego okresu wczesnorzymskiego. Odnotać można bowiem tylko jedno nowe znalezisko wyrobu północnoitalskiego z czasów Augusta, fragmentu dzbanka zapewne typu *Conspectus K19*, znalezione w obiekcie osadowym w Krakowie-Pleszowie¹⁵, datowanym albo na schyłek młodszego okresu przedrzymskiego lub jego przełom z okresem wpływów rzymskich¹⁶. Nadal dysponujemy tylko pojedynczymi danymi odnoszącymi się do datowania absolutnego przełomu faz B₁ i B₂ oraz starszego odcinka fazy B₂. Opierają się one na dwóch znaleziskach – wyrobie z La Graufesenque z Żerkowa oraz naczyniu małoazjatyckim, wyprodukowanym w Tralles, znalezionym w Giebułtowiu¹⁷.

Badania oparte na *terra sigillata* dostarczają niewielu informacji dotyczących datowania absolutnego zespołów zaliczanych do fazy przejściowej B_{2b}–C_{1a}, tj. zespołów, zawierających zabytki współwystępujące w innych inwen-

tarzach grobowych zarówno z wyznacznikami fazy B_{2b} jak i fazy C_{1a}¹⁸ (Ryc. 2). Znalezione w takich zespołach naczynia *terra sigillata* pochodzą z warsztatów działających w latach 140–170¹⁹ (Lezoux, ALBUCIUS: Wymysłowo, grób 176²⁰, Ostrów, grób 76²¹; Rheinzabern, JANUARIUS I: Wymysłowo, grób 245²²; Lezoux, CINNAMUS: np. Witaszewice, grób 22²³, Kietrz, grób 1563²⁴) lub w nieco późniejszym okresie, w latach 160–195²⁵ (Lubié, CASURIUS: Lachmirowice, grób 12²⁶) lub nawet 175–210²⁷ (Rheinzabern, grupa IIa H. Bernharda²⁸, PUPUS: Inowrocław, grób 31²⁹).

Znacznie więcej danych posiadamy dla określenia ram chronologii absolutnej fazy C_{1a} (Ryc. 2). Zaledwie kilka inwentarzy grobowych datowanych na tę fazę zawiera *terra sigillata* produkowane od roku 160, w warsztatach grupy Ib z Rheinzabern (CERIALIS II–III³⁰, CERIALIS IV, CERIALIS V, CERIALIS Towar B: Kietrz, grób 1376³¹, Rybno, grób 1/1964³², Opatów, grób 643³³) lub z Lubié (CASURIUS: Opatów, grób 741³⁴). Podkreślić jednak należy, że większość tych warsztatów, z wyjątkiem pracow-

¹⁸ A. Bursche 1992; K. Godłowski 1994, s. 117, ryc. 6; A. Przychodni 2012; P. Kaczanowski, A. Przychodni, w druku.

¹⁹ B. R. Hartley 1972, s. 49; H. Bernhard 1981, s. 87; B. Oldenstein-Pferdehirt 1983, s. 366; F. Bittner 1986, s. 251, zał. C; D. Gabler 1994, s. 365, tab. 1; J. A. Stanfield, G. Simpson 1990, s. 16, 258.

²⁰ S. Jasnosz 1952, s. 117–121, ryc. 157–159; L. Tyszler 1999a, s. 35; 1999b, s. 99.

²¹ Niepublikowane wyniki badań Instytutu Archeologii UJ prowadzonych przez mgr Annę Lasotę w 2013 roku, za których udostępnienie uprzejmie dziękujemy autorce tych badań.

²² Na takie datowanie zniszczonego grobu 245 z Wymysłowa wskazuje zespół ceramiki robionej ręcznie. Ułamek znalezionej w nim naczynia wykonanego przy użyciu koła garncarskiego może być domieszką wtórną, co sugeruje stan zachowania obiektu opisany w publikacji źródłowej (por. S. Jasnosz 1952, s. 167, ryc. 239).

²³ E. Kaszewska 1971; Z. Błaszczuk 1975, s. 257, tabl. 2:6–11; K. Godłowski 1977, s. 233.

²⁴ M. Gedl 1988, s. 155, ryc. 32; L. Tyszler 1999b, s. 38.

²⁵ J. A. Stanfield, G. Simpson 1990, s. 278.

²⁶ B. Zielonka 1953, s. 361, 367, ryc. 9: 4a,b; A. Przychodni 2010, s. 144 nr 206.

²⁷ F. Bittner 1986, s. 251, zał. C; D. Gabler, A. H. Vaday 1992, s. 137.

²⁸ H. Bernhard 1981.

²⁹ J. Bednarczyk 1994, tabl. 402:1; A. Przychodni 2010, s. 132 nr 103.

³⁰ Np. Bessów, obiekt 4/98 (A. Przychodni 2000).

³¹ Por. K. Godłowski 1977, s. 233; M. Gedl 1988, s. 145–147, 187, ryc. 24; L. Tyszler 1999b, s. 38.

³² Por. K. Godłowski 1966, s. 151, ryc. 1:1; L. Tyszler 1999b, s. 85; TIR, s. 288 nr 663.

³³ Por. R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2011, s. 156–157, tabl. CCXXIV–CCXXVII.

³⁴ R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2011, s. 183, tabl. CCLXXIV–CCLXXVI.

¹² P. Kaczanowski 1995; M. Biborski, J. Ilkjær 2006a; 2006b; R. Madyda-Legutko 1987; 2011.

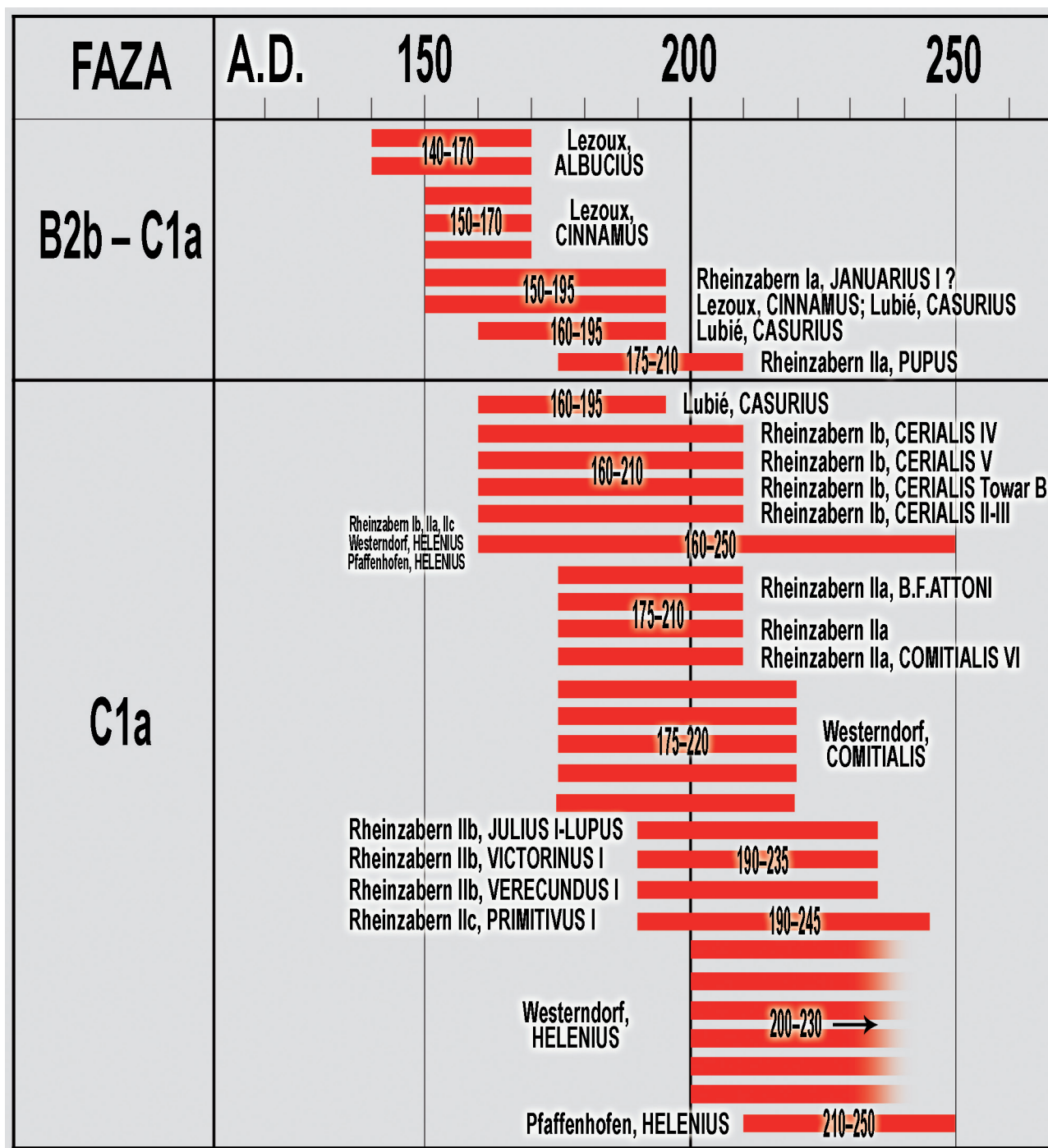
¹³ Por. A. Bursche 1992; K. Godłowski 1994, s. 117, ryc. 6; L. Tyszler 1999a, s. 170–178, tab. XXV, XXVI.

¹⁴ A. Błazejewski 2007, s. 86, 275, ryc. 55; A. Przychodni, w druku.

¹⁵ Przynależność administracyjną cytowanych w tekście stanowisk z terenu Polski podano w opisie do ryc. 1.

¹⁶ P. Poleska 2000.

¹⁷ W. Kočka 1948; K. Domżański 1997; 1998.

Ryc. 2. Zespoły zwarte kultury przeworskiej z *terra sigillata* z faz B_{2b}–C_{1a} i C_{1a}. Rys.: A. Przychodni
Fig. 2. Samian ware in the closed finds of the Przeworsk Culture from phases B_{2b}–C_{1a} and C_{1a}. Drawing: A. Przychodni

ni CASURIUS z Lubié, prowadziła produkcję przez kilka dziesięcioleci, zapewne aż do lat 210/220. Podobnie liczne są zespoły grobowe z fazy C_{1a} zawierające *terra sigillata* produkowane od roku 175 do lat 210–220 (Rheinzabern, grupa IIa: np. B.F. ATTONI³⁵; Westerndorf: COMITIA-

³⁵ Np. groby 714 i 718 z Opatowa (R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2011, s. 178, 246–247, tabl. CCLX–CCLXII) lub obiekt datowany zapinką typu A.43 z Krakowa-Mogiły (Z. Woźniak 1962, s. 322, ryc. 2).

LIS³⁶). Kilka dalszych inwentarzy grobowych z tej fazy zawiera jeszcze młodsze produkty, wykonane w warsztacie HELENIUS z Westerndorf³⁷, działającym w latach 200–

³⁶ Np. groby 224, 232 i 568a z Opatowa (R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2011, s. 65–67, 141, tabl. LXXVII, LXXVIII, CXCIV, CXCV), grób 13 z Ciosen-Folwarku (R. Jamka 1962, s. 90–94, ryc. 32–34) czy grób 6 z Tarnowa Opolskiego (K. Godłowski 1977, s. 130, tabl. XLV:5–8)

³⁷ Np. grób 102 z Drochlina (P. Kaczanowski 1987, s. 23–25, 60,

–230 i zapewne dłużej³⁸. Ponadto wśród grobów, które z dużym prawdopodobieństwem datować należy na fazę C_{1a} znajdują się też dwa znaleziska z *terra sigillata* wyprodukowanymi przez garncarza HELENIUS działającego w Pfaffenhofen w latach 210–250³⁹ (Gozdów, groby 29 i 30⁴⁰).

Wśród rozpatrywanych inwentarzy grobowych z naczyniami *terra sigillata* najliczniejszą grupę (ponad 30) stanowią zespoły z fazy C₁, w wypadku których nie można określić, czy należy je datować na fazę C_{1a}, czy też C_{1b} (Ryc. 3). Znaleziska te mają jednak znaczenie dla określenia początków młodszego okresu wpływów rzymskich i czasów rozpowszechnienia się jego stylu. Ich analiza potwierdza poprzednie uwagi o datowaniu absolutnym początków fazy C₁. Tylko w jednym wypadku grób datowany na tę fazę, zapewne na jej starszy odcinek, zawierał naczynie *terra sigillata* wyprodukowane w latach 150–170 (Rheinzabern grupa Ia, FIRMUS I: Spicymierz, grób 35⁴¹). Wśród pozostałych blisko połowa to inwentarze z *terra sigillata* produkowaną dopiero od roku 175 do lat 210–220, niekiedy do 230⁴². Są to wyroby z Rheinzabern (CERIALIS V⁴³, COMITIALIS V⁴⁴) i z Westerndorf (COMITIALIS⁴⁵). Równie liczne są pozostałe zespoły z bliżej nieokreślonego odcinka fazy C₁, zawierające produkty warsztatów działających nieco później, w latach 190/200 do lat 30. III wieku n.e.⁴⁶, a nawet do lat 245/250 (Rheinzabern, grupa IIc⁴⁷: PRIMITIVUS I⁴⁸; Rheinzabern grupa IIIa⁴⁹: JULIUS II – JULIANUS I⁵⁰; Westerndorf: HELENIUS⁵¹).

Analiza oparta na *terra sigillata* dostarcza bardzo niewielkich przesłanek dla datowania absolutnego horyzontu grobów kobiecych określanego jako faza B₂/C₁ (Ryc. 3). Ich współczesność z fazą C_{1a} potwierdza inwentarz grobu z Przywozu⁵² z fragmentami *terra sigillata* produkowanej w latach 175–210 (Rheinzabern, grupa IIa: MAMMILIANUS) a zapewne także grób 21a z Opatowa⁵³ z naczyniem pochodzącym z lat 160–210, wytworzonym w Rheinzabern przez garncarza należącego do grupy Ib (COMITIALIS SECUNDIN.AVI). Przypuszczalnie podobnie można datować nowoodkryty pochówek, zawierający też zapinkę A.V, 8 i okucia skrzyneczki, z Morawianek⁵⁴, którego metrykę określają fragmenty naczynia z warsztatu COMITIALIS z Westerndorf, działającego w latach 175–220.

Dalszych informacji dotyczących datowania absolutnego form charakterystycznych dla omawianego tu horyzontu dostarczyły badania na osadzie w Krakowie-Mogile, gdzie w obiekcie 243 wraz z zapinką typu A.43 znaleziono fragment naczynia *terra sigillata* z warsztatu B.F. ATTONI, prowadzącego produkcję w latach 175–210⁵⁵. Potwierdzeniem takiej metryki form charakterystycznych dla horyzontu grobów kobiecych B₂/C₁, jak np. zapinek typu A.41, są również znaleziska, których datowanie oparte jest na korelacji z wydarzeniami z czasów wojen markomańskich, jak np. pochodzące z obozu w Iża czy też z obiektu osadowego w miejscowości Biely Kostol⁵⁶.

Długi okres działalności poszczególnych warsztatów produkujących *terra sigillata* w znacznym stopniu utrudnia dokładne określenie relacji pomiędzy znaleziskami przypisywanymi poszczególnym fazom chronologii względnej. Uwaga ta odnosi się także do korelacji faz C_{1a} i C_{1b}. Ta ostatnia reprezentowana jest w badanych materiałach przez małą liczbę inwentarzy (Ryc. 3). Za-

64, 68–69, 101, 111, tabl. XI:1–7), groby 190 i 192 z Opatowa (R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2011, s. 55, 57–58, tabl. LXV, LXVI, CDXLVII: TS-10b) czy grób 8 z Kociny (A. Błażejowski 2007, s. 205, tab. 7:8).

³⁸ Uprzejma ustna uwaga dr. Dénesa Gablera o wynikach jego studiów wskazujących na dłuższą niż dotychczas sądzono działalność warsztatu HELENIUS z Westerndorf.

³⁹ D. Gabler, A. H. Vaday 1992, s. 151–152; L. Tyszler 1999a, s. 59.

⁴⁰ Por. W. Siciński 2010, s. 68, 69, 153–155, ryc. 61–63.

⁴¹ A. Kietlińska, T. Dąbrowska 1963, s. 149–150.

⁴² H. Schönberger 1975, s. 104; H. J. Kellner 1981, s. 124; L. Tyszler 1999a, s. 54.

⁴³ Przyrowna, grób 5 (M. Jażdżewska, L. Tyszler 1994, s. 69, 72, tabl. 2b).

⁴⁴ Żdźarów, grób 195 (Z. Nowakowski, L. Tyszler 1998, s. 107–109, tabl. II:2–9; A. Przychodni 2010, s. 168 nr 427).

⁴⁵ Np. Wiktorów, groby 11, 49 i 57 (J. Moszczyński, L. Tyszler 2001, s. 103–105; A. Przychodni 2010, s. 164 nr 372–374, aneks 2); Opatów, groby 216, 231, 251 i 631 (R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2011, s. 63, 65–66, 72, 154, tabl. LXXII–LXXIII, LXXVII–LXXVIII, LXXXVI, CCXXI); Gozdów, grób 6 (W. Siciński 2010, s. 65, 150, ryc. 58:8).

⁴⁶ K. Kuzmová 1997, s. 28.

⁴⁷ F. Bittner 1986, s. 253; B. Oldenstein-Pferdehirt 1983, s. 367.

⁴⁸ Lisów, grób 1 (S. Buratyński 1973, s. 185–188); Drochlin, grób 176 (P. Kaczanowski 1987, s. 31–33, tabl. XVI)

⁴⁹ H. Bernhard 1981, s. 87; F. Bittner 1986, s. 253–254.

⁵⁰ Gozdów, grób 68 (W. Siciński 2010, s. 74, 158) i Wymysłowo, grób 240 (A. Przychodni 2010, s. 166:392)

⁵¹ Opatów, groby 177 i 178 (R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2011, s. 55, 58, tabl. LXI, LXII); Kocina, grób 8 (A. Błażejowski 2007, s. 205, tab. 7:8); Mokra, groby D-65/IX i 121/LI (M. Biborski, B. Kazior 1997, s. 115, 116, ryc. 3; TIR, s. 151 nr 479).

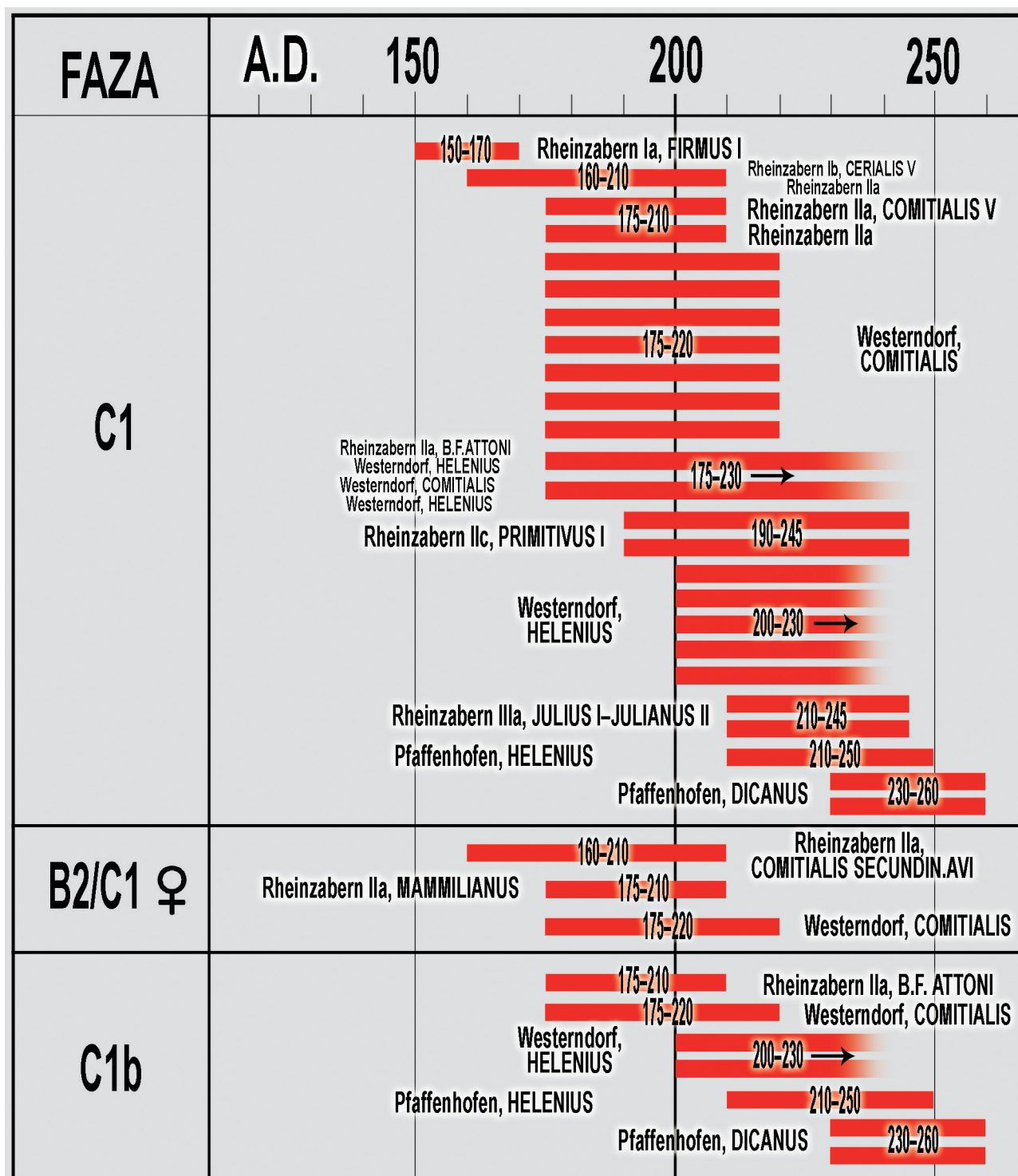
⁵² M. Kowalczyk 1968, s. 116; K. Jażdżewski 1976, s. 223.

⁵³ R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2011, s. 34, tabl. IX, X.

⁵⁴ Zespół odkryty w roku 2012. Informacja mgr. Marcina Przybyły, za którą uprzejmie dziękujemy.

⁵⁵ Ponieważ obiekt 243 nie jest grobem kobiecym, obecność w jego inwentarzu zapinki charakterystycznej dla horyzontu grobów kobiecych wraz z *terra sigillata* z warsztatu B.F. ATTONI wskazuje – w tym wypadku – na współczesność zapinki A.43 z formami datowanymi na fazę C_{1a}, na którą także należy datować ten obiekt (por. przyp. 35 i ryc. 3).

⁵⁶ Por. przyp. 6 i 7.

Ryc. 3. Zespoły zwarte kultury przeworskiej z *terra sigillata* z fazy C₁, horyzontu grobów kobiecych B₂/C₁ oraz fazy C_{1b}. Rys.: A. Przychodni
 Fig. 3. Samian ware in the closed finds of the Przeworsk Culture from phase C₁, horizon B₂/C₁ of the female graves, and phase C_{1b}. Drawing: A. Przychodni

wierają one naczynia *terra sigillata* produkowane w latach 175–210/220 (Rheinabern, B.F. ATTONI, oraz Westerndorf, COMITIALIS: Opatów, grób 722⁵⁷, Chorula,

grób 151⁵⁸) lub w latach 200–230 (Westerndorf, HELENIUS – Lachmirowice, grób 30⁵⁹). Z fazy C_{1b} pochodzi

⁵⁷ R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2011, s. 179–180, tabl. CCLXI, CCLXIII–CCLXVI.

⁵⁸ J. Szydlowski 1964, s. 116; A. Przychodni 2010, s. 122 nr 34.

⁵⁹ B. Zielonka 1953, s. 376, ryc. 27; A. Przychodni 2010, s. 144 nr 208.

także kilka znalezisk grobowych z *terra sigillata* wykonanymi w Pfaffenhofen w stylu DICANUS w latach 230–260⁶⁰ (np. Opatów, grób 238 i inne⁶¹). *Terra sigillata* poświadczają więc, że zabytki uznawane za typowe dla fazy C_{1b} były już zapewne używane w końcu II wieku lub w 1. i 2. dziesięcioleciu wieku III, współcześnie z formami typowymi dla fazy C_{1a}⁶². Przyjmując bowiem, że wspomniane wyżej naczynia z lat 170–210/220 nie pochodzą z ostatnich lat działalności warsztatów, w których zostały wykonane, należy uznać, że znalezisko z Choruli potwierdza oparte na ikonografii rzymskiej przypuszczenie o wczesnym pojawieniu się niektórych form (w tym wypadku umb o półkolistej pokrywie, bez kołnierza), jeszcze przed okresem rozpowszechnienia się stylu fazy C_{1b}⁶³. Wskazuje na to datowanie sarkofagu z Via Tiburtina-Portonaccio, pochodzącego z lat osiemdziesiątych II wieku, z wyobrażeniem umba o formie odpowiadającej znalezisku z Choruli⁶⁴.

Przyjmuje się, w świetle chronologii innych importów, że początki fazy C₂ przypadają na pierwsze lata 2. połowy III wieku. Można więc sądzić, że inwentarze z najmłodszymi *terra sigillata* – wyrobami HELENIUS z Westerndorf oraz nieco młodszymi produktami HELENIUS i DICANUS z Pfaffenhofen – pochodzą jeszcze z końca fazy C₁. Te inwentarze grobowe, jak i stosunkowo liczne, inne wyroby z Pfaffenhofen znalezione bez określonego kontekstu, są świadectwem znacznie bardziej intensywnego osadnictwa kultury przeworskiej w fazie C_{1b}, niż można byłoby sądzić na podstawie liczby znanych nam znalezisk zabytków uznanych za wyznaczniki tej fazy⁶⁵.

Liczba zarejestrowanych obecnie zespołów datowanych naczyniami *terra sigillata* wskazuje, że podstawą dla określenia datowania końca okresu wczesnorzymskiego oraz początków młodszego okresu wpływów rzymskich są głównie znaleziska sepulkralne kultury przeworskiej zawierające tę kategorię importów. Przedstawione tu uwagi odnoszące się do datowania początków i czasu trwania fazy C_{1b} znajdują potwierdzenie także w znaleziskach zespołów z tego rodzaju importami z terytorium kultury wielbarskiej⁶⁶. Stosunkowo nieliczne zespoły zwarte zawierające *terra sigillata* z innych stref kulturowych środ-

kowoeuropejskiego *Barbaricum* także potwierdzają prawidłowość naszych obserwacji⁶⁷.

Podsumowując można stwierdzić, że w początkach młodszego okresu wpływów rzymskich należy wyróżnić dwa horyzonty: okres, w którym zaczęto używać, niezbyt jeszcze licznych, form charakterystycznych dla fazy C_{1a}, oraz okres, w którym styl tej fazy już się upowszechnił. W kulturze przeworskiej pierwszy z tych horyzontów rozpoczął się w 3. ćwierci II wieku, zapewne jednak nie w jej pierwszych latach, natomiast początki drugiego, właściwego młodszego okresu wpływów rzymskich, datować należy niewątpliwie na ostatnie ćwierćwiecze tego wieku, najprawdopodobniej na jego schyłek, już po wojnach markomańskich. Mniej wyraźnie rysują się dwa horyzonty fazy C_{1b}: starszy, częściowo jeszcze synchroniczny z fazą C_{1a}, zapewne obejmujący schyłek II i pierwsze dwa lub trzy dziesięciolecia III wieku, drugi natomiast obejmujący pozostałą część 1. połowy tego stulecia.

Wyniki naszych studiów wydają się tylko częściowo potwierdzać wcześniejsze ustalenia dotyczące datowania absolutnego początków młodszego okresu wpływów rzymskich w kulturze przeworskiej. Zamieszczone powyżej uwagi opieramy na znacząco większej grupie znalezisk zespołów z *terra sigillata*, niż liczba takich zespołów znanych ze starszych, cytowanych wcześniej opracowań. Są to też ustalenia oparte na ponownej analizie inwentarzy oraz weryfikacji określeń poszczególnych, występujących w tych zespołach importów⁶⁸. Dzięki temu uzyskujemy bardziej miarodajny obraz zazębiania się poszczególnych faz młodszego okresu wpływów rzymskich. W świetle omawianych powyżej znalezisk możemy stwierdzić, że horyzont grobów kobiecych B₂/C₁ oraz po części znaleziska zaliczane do fazy przejściowej B_{2b}–C_{1a} są w istocie świadectwami przeżywania się stylistyki wczesnorzymskiej w okresie, kiedy pojawia się styl charakterystyczny dla fazy C_{1a}, a w niektórych wypadkach nawet w czasie jego upowszechnienia. Znaleziska *terra sigillata* nie określają datowania absolutnego końca fazy B₂ i początku fazy C₁ w sposób precyzyjny. Dlatego też nie można uniknąć umieszczania w fazie przejściowej B_{2b}–C_{1a} części zespołów, których inwentarze zawierają zabytki charakterystyczne zarówno dla schyłku okresu wczesnorzymskiego, jak i początków młodszego okresu wpływów rzymskich. Zespoły z *terra sigillata* poświadczają także pewną asynchroniczność przemian stylistycznych następujących w okresie uznanym za czas trwania fazy C₁. Omawiane tu importy, zapewne poza wyrobami manufaktury z Pfaffenhofen powstałymi w warsztacie DICANUS, nie mogą zatem służyć do datowania zespo-

⁶⁰ D. Gabler, A. H. Vaday 1992, s. 152.

⁶¹ R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2011, s. 68–72, tabl. LXXXI–LXXXII.

⁶² Uwaga ta znajduje również potwierdzenie w planigrafii cmentarzyska opatowskiego, grób 722 znajduje się bowiem w strefie występowania pochówków datowanych na fazę C_{1a} (por. R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega 2011, s. 179–180).

⁶³ K. Godłowski 1977, s. 70–71, 213.

⁶⁴ D. Kleiner 1993, s. 302.

⁶⁵ Por. A. Przychodni 2010, aneks 2.

⁶⁶ Por. J. Andrzejowski, A. Przychodni 2008.

⁶⁷ Por. U. Lund-Hansen 1982; K. Kuzmová, P. Roth 1988; K. Godłowski 1994, s. 117, ryc. 6; K. Kuzmová 1997; R. Laser 1998; M. Erdrich 2001, s. 50–58; J. Halama 2007.

⁶⁸ A. Przychodni 2012.

łów je zawierających na poszczególne stadia młodszego okresu wpływów rzymskich.

Przedstawione uwagi potwierdzają opinię, iż przemiany kulturowe w okresie wpływów rzymskich nie miały charakteru skokowego, a stosowany powszechnie schemat periodyzacji tego okresu odzwierciedla jedynie ogólne następstwo kolejnych zmian stylistycznych. Zmiany te, obserwowane w materiałach kultury przeworskiej, nie pozwalają tym samym na dokładne datowanie absolutne także i tych zespołów, które zawierają wyznaczniki danej, określonej fazy. Ma to istotne znaczenie w wypadku prób synchronizacji wyników analizy źródeł archeologicznych z danymi historycznymi, czy też w wypadku studiów nad

chronologią przemian różnych dziedzin kultury barbarzyńskich społeczności okresu wpływów rzymskich.

Prof. dr hab. Piotr Kaczanowski
Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego
ul. Gołębia 11
PL 31-007 Kraków

Dr Andrzej Przychodni
Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Kielcach
ul. Zamkowa 5
PL 25-009 Kielce
andrzejp@korzenie.gimnazjum.com.pl

BIBLIOGRAFIA

- TIR P. Kaczanowski, U. Margos (red.), *TABULA IMPERII ROMANI M34 – KRAKÓW*, Kraków 2002.
- Andrzejowski, J., Przychodni, A.
2008 *Terra sigillata z cmentarzyska kultury wielbarskiej w Jarzytorach na zachodnim Podlasiu*, WA LX, s. 161–178.
- Bednarczyk, J.
1994 *Sépultures de la civilisation de Przeworsk en Couïavie, Pologne*, InvArch. LXVI.
- Bemann, J.
2005 *Zur Münz- und Münzersatzbeigabe in Gräbern der Römischen Kaiserzeit und Völkerwanderungszeit des mittel- und nordeuropäischen Barbaricums*, [w:] H.-J. Häßler (red.), *Neue Forschungsergebnisse zur nordwesteuropäischen Frühgeschichte unter besonderer Berücksichtigung der altsächsischen Kultur im heutigen Niedersachsen*, Studien zur Sachsenforschung 15, Oldenburg, s. 1–62.
- Bernhard, H.
1981 *Zur Diskussion um die Chronologie Rheinzaberner Relieftöpfer*, „Germania” 59, s. 79–93.
- Biborski, M., Ilkjær, J.
2006a *Illerup Ådal 11. Die Schwerter. Textband*, Jutland Archaeological Society Publications XXV:11, Århus.
2006b *Illerup Ådal 12. Die Schwerter. Katalog, Tafeln und Fundlisten*, Jutland Archaeological Society Publications XXV:12, Århus.
- Biborski, M., Kazior, B.
1997 *Badania sondażowe na cmentarzysku kultury przeworskiej z okresu wpływów rzymskich w Mokrej, województwo częstochowskie*, Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w 1994 roku, Katowice, s. 113–118.
- Bittner, F.
1986 *Zur Fortsetzung der Diskussion um die Chronologie der Rheinzaberner Relieftöpfer*, „Bayerische Vorgeschichtsblätter” 51, s. 223–259.
- Błaszczak, Z.
1975 *Rozwój społeczno-gospodarczy Polski środkowej w okresie rzymskim*, PMMAE 22, s. 254–269.
- Błaziejewski, A.
2007 *Kultura przeworska a reńsko-wezerska strefa kulturowa*, Acta Universitatis Wratislaviensis 2939, Studia Archeologiczne XXXIX, Wrocław.
- Bodzek, J.
2000 *Aneks: Denar Trajana ze stanowiska 3 w Bessowie, gm. Bochnia*, [w:] J. Okoński 2000, s. 168.
- Buratyński, S.
1973 *Zabytki z okresu wpływów rzymskich z Woli Pawłowskiej i Lisowa, pow. Opatów*, SprArch. XXV, s. 183–192.
- Bursche, A.
1992 *Terra Sigillata from Closed Finds north of the Carpathians*, [w:] K. Godłowski, R. Madyda-Legutko (red.), *Probleme der Relativen und Absoluten Chronologie ab Latènezeit bis zum Frühmittelalter. Materialien des III. Internationalen Symposiums: Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im nördlichen Mitteldonaugebiet, Kraków-Karniowice 3.–7. Dezember 1990*, Kraków, s. 141–148.
- Ciołek, R.
2008 *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Polen, Schlesien*, Collection Moneta 83, Wetteren.
- Domżański, K.
1997 *Terra sigillata bowl from a rich cremation burial from Giebułtów near Cracow*, MatArch. XXX, s. 103–109.

- 1998 *Terra sigillata z grobu w Giebułtowiu*, [w:] J. Kolendo (red.), *Nowe znaleziska importów rzymskich z ziem Polski I*, CRFB Polen, Suppl. 1, Warszawa, s. 85–91.
- Erdrich, M.
2001 *Rom und die Barbaren. Das Verhältnis zwischen dem Imperium Romanum und den germanischen Stämmen vor seiner Nordwestgrenze von der späten römischen Republik bis zum Gallischen Sonderreich*, Mainz.
- Gabler, D.
1989 *Die sigillaten von Salla (Zalalövo), Grabungen 1982–1983*, AAHung XLI, s. 435–475.
1994 *Über die Aussagerkraft der Terra sigillata-Funde bezüglich der Zerstörungen in den Provinzen*, [w:] H. Friesinger, J. Tejral, A. Stuppner, *Markomannenkriege – Ursachen und Wirkungen*, Spisy Archeologického Ústavu AV ČR Brno 1, Brno, s. 355–369.
- Gabler, D., Vaday, A. H.
1992 *Terra sigillata zwischen Pannonien und Dazien, Teil II*, AAHung XLIV, s. 83–160.
- Gedl, M.
1988 *Obiekty z okresu wpływów rzymskich na cmentarzysku w Kietrze, woj. Opole*, [w:] M. Gedl (red.), *Scripta Archaeologica*, Uniwersytet Jagielloński, Varia CCXXXI, Warszawa-Kraków, s. 119–198.
- Godłowski, K.
1966 *Sprawozdania z badań na cmentarzysku z okresu wpływów rzymskich w Walenczowie i Rybnie, pow. Kłobuck w 1964 roku*, SprArch. XVIII, s. 148–152.
1970 *The Chronology of the Late Roman and Early Migration Periods in Central Europe*, ZNUJ CCXVII = *Prace Archeologiczne* 11, Kraków.
1977 *Materiały do poznania kultury przeworskiej na Górnym Śląsku, cz. II*, MSiW IV, s. 7–237.
1994 *Die Synchronisierung der Chronologie des germanischen Fundstoffes zur Zeit der Markomannenkriege*, [w:] H. Friesinger, J. Tejral, A. Stuppner (red.), *Markomannenkriege – Ursachen und Wirkungen*, Spisy Archeologického Ústavu AV ČR Brno 1, Brno, s. 115–128.
- Halama, J.
2007 *Nálezy terra sigillaty v Čechách*, [w:] E. Droberjar, O. Chvojka (red.), *Archeologie barbarů 2006. Příspěvky z II. protohistorické konference, České Budějovice, 21.–24.11.2006*, Archeologické výzkumy v jižních Čechách, Suppl. 3., České Budějovice, s. 195–240.
- Hartley, B. R.
1972 *The Roman occupations of Scotland. The evidence of Samian Ware*, „Britannia” III, s. 1–55.
- Hüssen, C.-M., Rajtár, J.
1994 *Zur Frage archäologischer Zeugnisse der Markomannenkriege in der Slowakei*, [w:] H. Friesinger, J. Tejral, A. Stuppner (red.), *Markomannenkriege – Ursachen und Wirkungen*, Spisy Archeologického Ústavu AV ČR Brno 1, Brno, s. 217–232.
- Ilkjær, J.
2001 *Illerup Ådal 9. Die Schilde. Textband*, Jutland Archaeological Society Publications XXV:9, Århus.
- Jamka, R.
1962 *Ciałopalne cmentarzyska kultury przeworskiej w Ciosnach, pow. Łódź*, ZNUJ 46 = *Prace Archeologiczne* 3, Kraków, s. 59–163.
- Jasnósz, S.
1952 *Cmentarzysko z okresu późnolateńskiego i rzymskiego w Wymysłowie, pow. Gostyń*, FAP II (1951), s. 1–284.
- Jażdżewska, M., Tyszler, L.
1994 *Ślady kontaktów handlowych z Imperium Rzymskim na cmentarzysku kultury przeworskiej w Przyrownicy, stanowisko 1, gm. Wodzierady, woj. Sieradz (dawniej pow. Łask)*, „Sieradzki Rocznik Muzealny” 9 (1993–1994), s. 69–78.
- Jażdżewski, K.
1976 *The ‘Princes Graves’ and Associated Industrial Settlement of the Second and Third Centuries AD at Przywóz, Central Poland*, [w:] J. V. S. Megaw (red.), *To illustrate the monuments. Essays on archaeology presented to Stuart Piggott on the occasion of his sixty-fifth birthday*, London, s. 210–228.
- Kaczanowski, P.
1987 *Drochlin, ciałopalne cmentarzysko kultury przeworskiej z okresu wpływów rzymskich*, ZNUJ DCCCXXXVIII = *Prace Archeologiczne* 40, Kraków.
1995 *Klasyfikacja grotów broni drzewcowej kultury przeworskiej w okresie rzymskiego*, *Klasyfikacje zabytków archeologicznych I*, Kraków.
- Kaczanowski, P., Przychodni, A.
w druku *Die absolute Chronologie der Anfänge der jüngeren römischen Kaiserzeit im Lichte der terra sigillata-Funde*, [w:] *Neue Forschungen zu den Markomannenkriegen: Zeitliches und räumliches Umfeld – Ursache, Verlauf, Auswirkungen. Materialien aus 24. Internationales Symposium Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donauraum. Smolenice 2012*, Bratislava.
- Kaszewska, E.
1971 *Witaszewice, distr. de Łęczycza, dép. de Łódź. Tombe „princièrè” N° 22*, InvArch. XXVII, tabl. 167.
- Kellner, H. J.
1981 *Die Bildstempel von Westerndorf, Comitalis und Iassus*, „Bayerische Vorgeschichtsblätter” 46, s. 121–189.

- Kietlińska, A., Dąbrowska, T.
1963 *Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich we wsi Spycimierz, pow. Turek*, MS IX, s. 143–253.
- Kleiner, D.
1993 *Roman Sculpture*, New Haven (Conn.).
- Kočka, W.
1948 *Grób ciałopalny ze starszego okresu rzymskiego w Żerkowie, w powiecie jarocińskim*, WA XVI (1939), s. 170–177.
- Kowalczyk, M.
1968 *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych prowadzonych na cmentarzysku kurhanowym z wczesnego okresu rzymskiego w Przywozie, pow. Wieluń*, SprArch. XIX, s. 113–122.
- Kuzmová, K.
1997 *Terra sigillata im Vorfeld des nordpannonischen Limes (Südwestslowakei)*, Archaeologica Slovaca Monographiae – Fontes XVI, Nitra.
- Kuzmová, K., Roth, P.
1988 *Terra sigillata v Barbariku. Nálezy z germánských sídlisk a pohrebísk na území Slovenska*, Materialia Archaeologica Slovaca IX, Nitra.
- Laser, R.
1998 *Terra sigillata-Funde aus den östlichen Bundesländern*, Materialien zur römisch-germanischen Keramik 13, Bonn.
- Lund Hansen, U.
1982 *Die skandinavischen Terra sigillata-Funde zu ihrer Herkunft, Datierung und Relation zu den übrigen römischen Importen der jüngeren Kaiserzeit*, Studien zur Sachsenforschung 3, Hildesheim, s. 75–99.
- Madyda-Legutko, R.
1987 *Die Gürtelschnallen der Römischen Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum*, B.A.R. Int. Series 360 (1986), Oxford.
2011 *Studia na zróżnicowaniu metalowych części pasów w kulturze przeworskiej. Okucia końca pasa*, Kraków.
- Madyda-Legutko, R., Rodzińska-Nowak, J., Zagórska-Telega, J.
2011 *Opatów Fpl. 1. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur im nordwestlichen Kleinpolen. Katalog*, Monumenta Archaeologica Barbarica XV/1, Warszawa-Kraków.
- Madyda-Legutko, R., Zagórska-Telega, J.
2003 *Znaleziska monet rzymskich ze stanowisk kultury przeworskiej położonych w dorzeczu Liswarty*, [w:] A. Bursche, R. Ciolek (red.), *Antyk i barbarzyńcy. Księga dedykowana Profesorowi Jerzemu Kolendo w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa, s. 285–299.
- Moszczyński, J., Tyszler, L.
2001 *Groby z terra sigillata z cmentarzyska kultury przeworskiej w Wiktorowie, pow. zgierski* [w:] J. Kolendo, A. Bursche (red.), *Nowe znaleziska importów rzymskich z ziem Polski II*, CRFB Polen, Supplement tom 2, Warszawa, s. 99–116.
- Natuniewicz-Sekuła, M., Okulicz-Kozaryn, J.
2007 *Wybrane groby z importami rzymskimi z cmentarzyska w Weklicach, pow. elbląski, stan. 7*, WA LIX, s. 45–76.
- Nowakowski, Z., Tyszler, L.
1998 *Terra sigillata z cmentarzyska w Żdżarowie, stan. 1, woj. skierniewickie*, [w:] J. Kolendo (red.), *Nowe znaleziska importów rzymskich z ziem Polski I*, CRFB Polen, Suppl. 1, Warszawa, s. 105–118.
- Okoński, J.
2000 *Osada na stanowisku 3 w Bessowie, gm. Bochnia na tle nadraabskiego mikroregionu osadniczego*, AAC XXXV (1999–2000), s. 113–167.
- Oldenstein-Pferdehirt, B.
1983 *Zur Sigillatabelieferung von Obergermanien*, JRGZM 30, s. 359–380.
- Poleska, P.
2000 *Celtycki warsztat garncarski na osadzie w Krakowie-Pleszowie, stanowisko 20*, „Materiały Archeologiczne Nowej Huty” XXII, s. 75–93.
- Przychodni, A.
2000 *Analiza fragmentu terra sigillata z osady na stanowisku 3 w Bessowie, gm. Bochnia, woj. małopolskie*, AAC XXXV (1999–2000), s. 169–172.
2010 *Zur Frage der Verbreitung von Terra sigillata auf dem Gebiet des heutigen Polens*, AAC XLV, s. 68–177.
2012 *Napływ terra sigillata na obszar kultury przeworskiej*, m-pis rozprawy doktorskiej, archiwum Instytutu Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego.
w druku *Unikalny fragment wschodniogalijskiego naczynia terra sigillata w zbiorach Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu*, Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu 20.
- Rajtár, J.
1992 *Das Holz-Erde-Lager aus der Zeit der Markomannenkriege in Iža* [w:] K. Godłowski, R. Madyda-Legutko (red.), *Probleme der Relativen und Absoluten Chronologie ab Latènezeit bis zum Frühmittelalter. Materialien des III. Internationalen Symposiums: Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im nördlichen Mittelelondonagebiet*, Kraków-Karniowice 3.–7. Dezember 1990, Kraków, s. 149–170.
- Schönberger, H.
1975 *Kastell Künzing-Quintana. Die Ausgrabungen von 1958 bis 1966*, Limesforschungen 13, Berlin.

- Siciński, W.
2010 *Ratownicze badania archeologiczne na stanowisku 1 w Gozdowie, pow. zgierski, woj. łódzkie (trasa autostrady A-1), Via Archaeologica Lodziensis 3, Łódź, s. 11–184.*
- Stanfield, J. A., Simpson, G.
1990 *Les potiers de la Gaule centrale*, Revue archéologiques Sites, hors-série 37, Gonfaron.
- Szydłowski, J.
1964 *Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich w Choruli, pow. Krapkowice*, Wrocław.
- Tóth, E.
1980 *Pilismarót-szobi rév, római erődítmény*, Dunai Régeszeti Közlemények 1979, Budapest, s. 77–82.
- Tyszler, L.
1999a *Terra sigillata na ziemiach Polski, część I: Tekst*, Acta Archaeologica Lodziensis 43, Łódź.
1999b *Terra sigillata na ziemiach Polski, część II: Katalog i tablice*, Acta Archaeologica Lodziensis 44, Łódź.
2012 *Ceramika importowana na północ od Karpat i Sudetów*, Spatium Archaeologicum 4, Łódź.
- Woźniak, Z.
1962 *Wyniki badań w Mogile (Nowa Huta) rejon Szpital Wschód w r. 1959*, WA XXVII/3 (1962), s. 321–323.
- Zielonka, B.
1953 *Cmentarzysko z okresu cesarstwa rzymskiego w Lachmirowicach w pow. inowrocławskim*, PArch. IX/2–3 (1951–1952), s. 353–386.

SOME REMARKS ABOUT THE ABSOLUTE CHRONOLOGY OF THE BEGINNING OF THE YOUNGER ROMAN PERIOD

SUMMARY

Efforts undertaken until now to establish the dating of the end of phase B2 and the onset of the Younger Roman Period, using mainly finds from the territory of the Przeworsk Culture, have at present become, to some extent, outdated. This has happened as a result of progress made in the research of the places of production of individual Samian ware and the dating of the activity of workshops producing this pottery, and even more so, as a result of a significant increase in the number of source evidence. This last observation applies most of all to Przeworsk Culture, now with a record of 92 closed assemblages containing Samian pottery, originating from 33 sites (Fig. 1). This is more than twice the number available at the time of the start of earlier studies addressing the absolute chronology of the phases of the Roman Period basing on Samian ware present in grave inventories from the entire territory of the *Barbaricum*. New finds of Samian ware from the Przeworsk Culture territory have not significantly altered the overall view of the influx of these imports, nevertheless some individual finds have come to light, originating from workshops not represented earlier in the record of Samian ware in our study area. First of all, there has been a visible increase in the number of finds from the youngest wave of the influx of Samian, produced during the 3rd century AD – mainly at Westerndorf and at Pfaffenhofen.

The discoveries of Samian ware made more recently in the Przeworsk Culture territory did not bring new evidence for the chronology of the Early Roman Period. Neither did the study of this category of imports add much data useful for dating assemblages assigned to the so-called intermediate phase B2b–C1a (Fig. 1), i.e., assemblages that have their chronological position defined by artefacts found with markers of phases B2b and C1a. Samian ware discovered in these assemblages comes from workshops active in AD 140–170 at Lezoux (ALBUCIUS, CINNAMUS), at Rheinzabern (JANUARIUS I) or, during a slightly later period, AD 160–195 at Lubié (CASURIUS), or even in AD 175–210 at Rheinzabern.

We have more data useful for determining the absolute chronology of phase C1a (Fig. 2). Only a handful of grave assemblages from this phase contain Samian ware manufactured after AD 160, at Rheinzabern (CERIALIS II–III, CERIALIS IV, CERIALIS V, CERIALIS ware B) or at Lubié (CASURIUS). It is notable nevertheless that the majority of these workshops, except for the workshop of CASURIUS at Lubié, continued to produce their wares over several decades, presumably, until AD 210s/220s. A similarly modest number of grave assemblages

from phase C1a contain Samian manufactured starting from AD 175 until 210–220 (Rheinzabern, group IIa: e.g., B.F. ATTONI; Westerndorf: COMITIALIS). A number of further grave inventories from phase C1a contain even younger wares, originating from the workshop of HELENIUS in Westerndorf, active in AD 200–230, possibly a little longer. Moreover, in the group of grave assemblages likely to date from phase C1a there are also two finds with Samian ware produced by the potter HELENIUS who was active at Pfaffenhofen in the period AD 210–250.

The largest group (more than 30 graves) is formed by assemblages assigned to phase C1 but their dating cannot be refined further – either to phase C1a or to phase C1b (Fig. 3). Despite this they have some relevance for the dating of the origins and the time of the spread of the Younger Roman Period style. Only in a single case a grave dated broadly to phase C1, presumably its earlier stage, contained a Samian ware vessel produced in AD 150–170 at Rheinzabern (FIRMUS I). Of the remainder nearly a half are inventories containing Samian ware produced only between AD 175 and 210–220, some of them, even until 230. These are the wares from Rheinzabern (CERIALIS V, COMITIALIS V) and from Westerndorf (COMITIALIS). The same number of inventories dated to an unspecified stage of phase C1, contain somewhat later wares, with a dating of between AD 190/200 and 230s, and some, as late as AD 245/250 (Rheinzabern, group IIc: PRIMITIVUS I; Rheinzabern, group IIIa: JULIUS II – JULIANUS I; Westerndorf: HELENIUS).

An analysis focused on the Samian ware furnishes only limited evidence useful for establishing an absolute dating for the horizon of female graves defined as B2/C1 (Fig. 3). Their contemporaneity with phase C1a is confirmed by the inventory of the grave from Przywóz with fragments of Samian ware produced in AD 175–210 (Rheinzabern: MAMMILIANUS), and presumably, also of grave 21a from Opatów, with a vessel datable to AD 160–210 (Rheinzabern: COMITIALIS SECUNDIN.AVI). Presumably, this would be the dating appropriate for the burial discovered recently at Morawianki containing a brooch, type A.V, 8 and casket mounts, basing on fragments of a vessel from the workshop COMITIALIS in Westerndorf, active in AD 175–220, and also for the feature 243 recorded in the settlement at Kraków-Mogiła which, next to a brooch type A.43, yielded a fragment of a Samian vessel from the workshop B.F. ATTONI active in AD 175–210. A confirmation for the dating of forms characteristic

for the female grave horizon B2/C1 (e.g., brooches type A.41) is supplied also by finds that have a dating based on the correlation with the events from the time of the Marcomannic Wars, e.g., those originating from the camp at Iža and those from a settlement feature in the locality Biely Kostol in western Slovakia.

The extended period of activity of individual workshops producing Samian ware makes it rather difficult to specify more closely of the relationship between finds attributed to successive chronological phases. This observation applies also to the correlation of phases C1a and C1b. The latter phase is represented in the investigated material by a small number of inventories (Fig. 3). They contain Samian produced in AD 175–210/220 (Rheinzabern: B.F. ATTONI; Westerndorf: COMITALIS) or AD 200–230 (Westerndorf: HELENIUS). From phase C1b comes also a number of grave finds with Samian ware produced at Pfaffenhofen in DICANUS style, AD 230–260. Thus, Samian ware finds confirm that artefacts recognized as typical for phase C1b were in use presumably already during the late 2nd century, or the first and the second decade of the 3rd century, contemporaneously with forms typical for phase C1a. Because, if we assume that the Samian ware from AD 170–210/220 does not come from the final years of activity of the workshops which produced them, we have to accept that the find from Chorula confirms a surmise drawn on the basis of Roman iconography on the early appearance of some forms (in this case, shield-bosses with a hemispherical body without a collar), prior to the period of the spread of the style of phase C1b. This is shown by the sarcophagus from Via Tiburtina-Portonaccio, dating from AD 180s, with a depiction of a shield boss of a form corresponding to the find from Chorula.

Drawing on the chronology of other imports, the onset of phase C2 has been accepted as coinciding with the early years of the second half of the 3rd century. Consequently, one may conclude that inventories with the youngest imports of Samian ware, the wares of HELENIUS of Westerndorf and somewhat younger wares from Pfaffenhofen (HELENIUS, DICANUS), originate still from the final years of phase C1. These grave inventories, like the relatively abundant other wares from Pfaffenhofen discovered without a specified context, would be evidence of a much more intensive Przeworsk Culture settlement dur-

ing phase C1b, than might be concluded basing on the known finds of artefacts of a form recognized as markers of this phase.

The number of currently known assemblages dated by Samian vessels shows that, in determining the chronology of the closing stage of the Early Roman Period and the onset of the Younger Roman Period, our basis are mainly sepulchral Przeworsk Culture assemblages containing this pottery. To some extent observations presented here relative to the dating of the onset and the duration of phase C1b find confirmation also in finds of assemblages with Samian ware from the territory of the Wielbark Culture. The correctness of our observations is indicated also by the relatively modest number of closed assemblages containing Samian ware from other regions of the Central European *Barbaricum*.

In summary, we find that we have to distinguish two horizons within the early stage of the Younger Roman Period: a period when some forms, still not too numerous, characteristic for phase C1a, come into use, and a period when the style typical for this phase has become widespread. In the Przeworsk Culture the first of these horizons began during the third quarter of the 2nd century, although presumably not in its opening years, whereas the onset of the second horizon, proper for the Younger Roman Period, definitely ought to be dated to the last quarter of that century, most likely, its end, after the Marcomannic Wars. Less easily defined are two horizons of phase C1b: an older, partly still synchronous with phase C1a, presumably spanning the end of the 2nd century and the first two, possibly, three decades of the 3rd century, and a second horizon covering the remainder of the first half of that century.

Thus, observations presented here confirm the view that the cultural change during the Roman Period did not unfold by leaps and bounds, and the periodization scheme used universally for this period reflects only a general sequence of successive stylistic changes and, as such, does not allow a closer absolute dating also of the finds which are recognized as characteristic for a particular phase. This has relevance for any attempts made to synchronize the findings from the analysis of archaeological sources with historical data, and also for the studies of the chronology of change in different areas of Culture of the barbarian societies of the Roman Period.

tlum. A. Kinecka

WYKAZ SKRÓTÓW TYTUŁÓW CZASOPISM I WYDAWNICTW WIELOTOMOWYCH

ABBREVIATIONS OF PERIODICALS' AND SERIAL PUBLICATIONS' TITLES

AAC	– „Acta Archaeologica Carpathica”, Kraków
AAHung.	– „Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae”, Budapest
AFB	– „Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege”, Berlin (Stuttgart)
Amtl. Ber.	– „Amtlicher Bericht über die Verwaltung der naturgeschichtlichen, vorgeschichtlichen und volkskundlichen Sammlungen des Westpreußischen Provinzial-Museums für das Jahr...”, (później: „Amtlicher Bericht über die Verwaltung der naturhistorischen, archaeologischen und ethnologischen Sammlungen des Westpreußischen Provinzial-Museums für das Jahr...” oraz „Amtlicher Bericht über die Verwaltung der naturgeschichtlichen, vorgeschichtlichen und volkskundlichen Sammlungen des Westpreußischen Provinzial-Museums für das Jahr...”), Danzig
APolski	– „Archeologia Polski”, Warszawa
APS	– „Archeologia Polski Środkowoschodniej”, Lublin (wcześniej: Lublin-Chełm-Zamość)
AR	– „Archeologické rozhledy”, Praha
B.A.R. Int. Series	– British Archaeological Reports, International Series, Oxford
BerRGK	– „Bericht der Römisch-Germanischen Kommission”, Frankfurt a.M.-Berlin
BJahr.	– „Bonner Jahrbücher”, Köln/Bonn
BMJ	– „Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern”, Lübstorf (wcześniej: „Bodendenkmalpflege in Mecklenburg. Jahrbuch ...”, Schwerin/Rostock/Berlin)
CRFB	– Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum
FAP	– „Fontes Archaeologici Posnanienses” (wcześniej: „Fontes Praehistorici”), Poznań
Inf.Arch.	– „Informator Archeologiczny. Badania rok ...”, Warszawa
InvArch.	– „Inventaria Archaeologica, Pologne”, Warszawa-Łódź
JmV	– „Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte”, Halle/Saale
JRGZM	– „Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz”, Mainz
KHKM	– „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, Warszawa
KSIA	– Kratkie soobšeniâ Instituta arheologii Akademii nauk SSSR (Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР), Moskva
MIA	– Materialy i issledovaniâ po arheologii SSSR (Материалы и исследования по археологии СССР), Moskva
MatArch.	– „Materiały Archeologiczne”, Kraków
MS	– „Materiały Starożytne”, Warszawa
MSiW	– „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne”, Warszawa
MSROA	– „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego”, Rzeszów-Krosno-Sandomierz-Tarnów (-Przemysł/Tarnobrzeg)
MZP	– „Materiały Zachodniopomorskie”, Szczecin
PA	– „Památky archeologické” (wcześniej: „Památky archeologické a místopisné”), Praha
PArch.	– „Przegląd Archeologiczny”, Poznań
PMMAE	– „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna”, Łódź
PomAnt	– „Pomorania Antiqua”, Gdańsk
Prahistoria ziem polskich	– <i>Prahistoria ziem polskich</i> , tom I: <i>Paleolit i mezolit</i> (red. W. Chmielewski, W. Hensel), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975; tom II: <i>Neolit</i> (red. W. Hensel, T. Wiślański), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979; tom III: <i>Wczesna epoka brązu</i> (red. A. Gardawski, J. Kowalczyk), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1978; tom IV: <i>Od środkowej epoki brązu do środkowego okresu lateńskiego</i> (red. J. Dąbrowski, Z. Rajewski), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979; tom V: <i>Późny okres lateński i okres rzymski</i> (red. J. Wielowiejski), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1981
Prussia	– „Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia” (później: „Prussia. Zeitschrift für Heimatkunde”), Königsberg.
PZ	– „Praehistorische Zeitschrift”, Berlin-New York
RArch.	– „Recherches Archéologiques”, Kraków
RB	– „Rocznik Białostocki”, Białystok
RO	– „Rocznik Olsztyński”, Olsztyn
RosArh.	– „Rossijskaâ arheologią” (Российская археология), Moskva
SJahr.	– „Saalburg Jahrbuch”, Berlin-New York
SLA	– „Slovenská archeológia”, Bratislava
SovArh.	– „Sovetskaâ arheologią” (Советская археология), Moskva
SprArch.	– „Sprawozdania Archeologiczne”, Kraków
SprPMA	– „Sprawozdania P.M.A.”, Warszawa
WA	– „Wiadomości Archeologiczne”, Warszawa
ZfE	– „Zeitschrift für Ethnologie”, Berlin
ZNUJ	– „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, Kraków
ZOW	– „Z otchłani wieków”, Warszawa

Sprzedaż / Retail:
Długa 52 (Arsenał), 00-241 Warszawa

Sprzedaż wysyłkowa / Mail order:
tel./phone: +48 22 5044 872, +48 22 5044 873
e-mail: wydawnictwapma@pma.pl

Państwowe Muzeum Archeologiczne. Warszawa 2014. Wydanie I. Nakład 300 egz.
Druk i oprawa: DRUKARNIA Janusz Bieszczad, ul. Moszczenicka 2, 03-660 Warszawa